

מדעי היהדות בשפה הרוסית התעשרו במחקר רב ערך: תרגום לרוסית של הספר "חיים נחמן ביאליק: הדקאדנס האירופי והסימבוליזם הרוסי" מאת פרופ' חמוטל בר-יוסף (הוצאת גשרי תרבות, ירושלים-מוסקבה 2013).

במרכז הספר עומד הקשר בין שירת ביאליק לדקאדנס האירופי והרוסי בתקופת ה-fin-de-siecle: משיכה ודחייה, השקה וחדירה. הבעיות שהעלתה הכותבת לא צצו זה עתה: האם בקולו של ביאליק מהדהדים לא רק התנ"ך, המדרש, התלמוד, ספרות רבנית ועוד אלא גם אותם דחפים והשפעות של ההקשר ההיסטורי-תרבותי הרחב שבתוכו חי המשורר? האם הוא יצר רק בתוך המסגרות הרחבות והפוריות, אך בסופו של דבר מתוחמות בגבולות הפרדיגמות של התרבות היהודית, או שמא הרשה לעצמו לחרוג אל "מעבר לגדר" של עולמו היהודי ולהאזין לנעימתו של נבל זר? והעיקר – באיזו מידה היו נעימות אלה קרובות ותואמות לטעמו ולקולו השירי שלו עצמו? התשובה לשאלות אלה היא אתגר מחקרי לא קל, שיש בו משום אתגר למי שמבקש פרספקטיבות חדשות בהבנת הקאנון הקלאסי, העמיד, שעליו מאיימת הסכנה להפוך לאיקונין מנותק מהחיים המתפתחים. חיים נחמן ביאליק, שהיה לו ערך בלתי חולף בתרבות היהודית הלאומית מקבל כאן משמעות חשובה במיוחד, משום שאין לשירתו אויב גרוע יותר מהתקשחות והתאבנות סכולסטית-אקדמית של פרשנות שירתו.

המסקנה הכללית – הפרדוקסאלית ועם זאת מהימנה ומשכנעת – שאליה מגיעה החוקרת ידועה בחלקה מתוך עבודותיה הקודמות, אך בספר שלפנינו היא עולה ממערכת מפורטת ורב שכבתית של עובדות, טיעונים והוכחות: את מורשתו של ביאליק לא ניתן למקם רק במסגרת בעייתיות יהודית, יתר על כן, היא שבה וגולשת אל מעבר לשיח התרבותי היהודי.

אך אם זה כה פשוט וידוע, לשם מה לחפש בקדחתנות באיזו אופן מתלכדת נאמנותו ומסירותו של המשורר לעמו וללשונו עם תרבות העולם? משום שכל הידוע על כך הוא מופשט בלבד, וכשזה נוגע לשירת ביאליק באופן קונקרטי חייבים להתנכר לסכמות קודמות וכאילו להתחיל את הכול מאפס.

מובן שגם באידיאולוגיה האמנותית של ביאליק היה ריב אותו ניגוד: מצד אחד, מודעות לסכנה של חיקוי התרבות הזרה, שיכולה להביא לאבדן העדיפות של הגרעין הלאומי העצמי, ומצד דני חיקוי מרצון או שלא מרצון, שהרחיב באופן משמעותי את המשמעות הלוקאלית של הרעיון הלאומי לממדים כלל אנושיים. ליישוב הניגוד הזה, כמו לכל פתרון של התנגשות פנימית אורגאנית, יש היבט פרודוקטיבי מובהק. אין צורך להתפרץ לדלת פתוחה ולהוכיח שבמקרה של ביאליק הספרות העברית קיימת במשפחת ספרויות העולם, ובכל זאת מעניין לגלות את המכניזמים של הפואטיקה שלו שבעזרתם סמנטיקה לאומית נעשית בעלת משמעות כללית. המטרה הבסיסית הזאת עמדה לנגד עיניה של החוקרת.

חמוטל בר-יוסף חוזרת ומבליטה את הקרדו המחקרי שלה: ביאליק חי בהקשר הספרותי החי של זמנו, בתקופת הרנסאנס התרבותי הרוסי (תור הכסף), אשר עם היותו המשך ופיתוח של אמנות הדקדנס האירופית, לא יכול היה שלא להשפיע במידה זו או אחרת גם על התודעה האמנותית הקולקטיבית וגם על הפרקטיקות של סופרים אינדיבידואליים. המאמץ הטבעי של הספרות העברית "להיות כמו כולם", לא להתנגד אלא להיפך להתאים לטעמים שנוצרו בצירוף על ידי המודרנה האמנותית – סימבוליזם או אימפרסיוניזם – מתוארים בספר בפירוט וביסודיות. בשדה ההתבוננות של המחברת כלולה קשת רחבה של דיונים וויכוחים שהתפרסמו בעתונות העברית בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, בקשר למצבה החולני-פרוורטי של החברה: מחלות רוח, דפרסיה, התאבדויות וכיו"ב – כל מה שעורר את תגובתו של מקס נורדאו בספרו "התנוונות" (גרמנית 1892, רוסית 1894), שהיה לו תפקיד גדול בעיצוב החשיבה על טבעו של הדקאדנס האירופי בתרבות ובאמנות.

בר-יוסף מוכיחה שביאליק לא יכול היה להיות אטום לתהליכים שהתחוללו מסביבו ושאו אל תוכם את חייה הרוחניים של החברה. הניתוח שמציעה הכותבת מאפשר להתייחס אל ביאליק כגילוי של ניגודיות ודו-משמעיות קיצונית בין השקפות, תגובות רגשיות, משיכות ומחשבות שאין ביניהן אחידות. כדי להבהיר את המערבולת הללו לא די בהסברים הנשענים על פרשנויות מוכרות. הפרקטיקה האמנותית של המשורר, גחמותיו הלא צפויות לכאורה, הסטיות מקו האסוציאציות, ריבוי המשמעות, העדר שלבים רציונאליים צפויים במהלך המחשבה, ניתוק קשרים לוגיים וכיו"ב – מאלצת לחפש באינטואיציות הפואטיות של ביאליק משהו שנמצא מעליהם ומעל לתפיסות המקובלות. במלים אחרות מחקר הערכים הלאומיים הוא רק אחד מתחומי פעילותו האמנותית רבת הפנים. מעידים על כך, כפי שמדגישה מחברת הספר, אותן אי-התאמות, הנחשפים בבירור מתוך השוואה בין הסמאנטיקה השירית המהותית של ביאליק ובין דעות שהביע מחוץ לשירתו. האסטרטגיה הקונצפטואלית ושיטת הניתוח מביאה את בר-יוסף למסקנה המבוססת והמוצדקת ששירת ביאליק קלטה השפעות של הדקדנס האירופי והרוסי (שארל בודלר, קונסטנטין באלמונט, פיודור סולוגוב ואחרים). מהפרספקטיבה הפרשנית הזאת געגועי דורות יהודיים מתחילים לדבר בתמונות הליריקה של בודלר (עמ' 140). כך, למשל, אחד מפרקי הספר עוסק במקבילות בין השימון של ביאליק ל'ennui של בודלר (עמ' 132-133). לדברי החוקרת הם מתייחסים זה לזה, כפי שמראה החוקרת, כאקוויוולנט לשוני שהמציא ביאליק למודל האירופי הפסיכו-לשוני הנפוץ של הגיבור שנדבק במחלה האופנתית – הספלין ואו שהוא למעשה סובל ממנה או שהוא מפגין בצורה אפקטיבית את הסבל הזה. לדעתנו קשה לערער על הדיוק של האנלוגיה הזאת.

יש להוסיף שהתקבולת הזאת מהווה במחקר שלפנינו לא פרט נקודתי אלא רק אחד מתוך מערכת מוטיבים, בצד תמונות של מדבר, חתול, עכביש וקורי עכביש, חיות דמוניות בכלל, דמעות ועוד. היא חלק מעבודת החוקרת למצוא תואם השוואתי בין שירת ביאליק ובין הדקאדנס האירופי והרוסי, לכן לממצאים מסוג זה יש משמעות רבה מאד.

רבת סיכויים נראית מחשבתה של החוקרת בדבר הפיגורה החודרת של ביאליק של תהליכים נפגשים בספרות האירופית המדורנית והספרות המבוססת על רעיון ההתנוונות: באותה מידה שהדקאדנס והסימבוליזם לבשו צורה בשירת ביאליק הוא "יותר מכל משורר יהודי אחר הצליח לתת לדקאדנס ולסימבוליזם פנים יהודיות" (עמ' 275).

המונוגרפיה של בר-יוסף היא דוגמה למופת של מחקר מעמיק, הפותח גישות חדשות למחקר ביאליק ולחקר הדקאדן היהודי בכלל. גם התרגום והעריכה הם ברמה מתאימה. ועם זאת אי אפשר שלא להצביע על שורה של ליקויים ואי דיוקים. הירחון "השליח הצפוני" הופך כאן משום מה לאלמנט (עמ' 15, 48); "א"ל וולנינסקי החל לערוך אותו לא בסוף שנות השמונים כי בתחילת התשעים; באופן פורמלי הוא מעולם לא היה עורך של כתב העת אלא היה בעיקר האידיאולוג הראשי שלו; ההערה שאינה במקומה על "הרכב הדם" המשותף לא ול "ל"י גורביץ (עמ' 74) אינו מוסיף, לדעתנו לעצם העניין: יש בסיס לחשוב שתרומתי היינה יכלו להופיע ב"שליח הצפוני" גם אם וולנינסקי וגורביץ לא היו יהודים. שירו המפורסם של סולוגוב "נחש הנחושת" (עמ' 141) קיבל משום מה כותרת בלשון רבים ("נחשי הנחושת", עמ' 141). לשמו של היסטוריון הספרות המפורסם ליוז'ג מודסטוביץ' גופמן נדבק משום מה פ' נוסף (עמ' 58). לא נתחיל כמובן להיטפל יותר מדי, אך גם שמו של ארציבאשב נכתב באופן שגוי (עמ' 248). ואם להיות מדויק אז הפילוסוף ל' שסטוב התחיל את דרכו בספר "שקספיר ומבקר ברנדס (1898) ואילו ספרו על טולסטוי וניטשה (כך רשום [בטעות] שמו של פילוסוף הגרמני) היה השני ונקרא במקורו (להבדיל מהתרגום הגרמני) "הטוב במשנתו של הגרף טולסטוי ושל פרידריך ניטשה" (עמ' 286). אגב, כעמ' 439 יש לתקן את קיצור שם אביו מ-Я ל-И – איסקוביץ) נציין עוד שספרו של יצחק רבינוביץ על מאבק היהודים הסובייטיים לזכויותיהם נקרה "ממסוקבה עד ירושלים" (עמ' 322, 389).

המחברת מביאה בעמ' 250 את שירו המפורסם בן הבית האחד של בריוסוב "הו סגרי את רגליך החיוורות" (1894), המלווה בביקורת הלא פחות ידועה של ו' סולוביוב, שהחליט כי הוא מופנה אל רגלי אישה. אנו מציעים שסמכותו של הפילוסוף הרוסי לא תתערער מול האמת (אם היא קיימת במקרים כאלה) שהייתה ידועה היטב לחוג מכיריו של המשורר, לפיה השורה השערורייתית התכוונה לא לרגלי אישה אלא לרגליו של ישו.

נראה לנו שצריך היה לבדוק ביתר קפדנות שורה של תרגומים שסגנונם בעייתי. אי אפשר לומר שהיצירה בעצמה נוטה לסאטירה (עמ' 62-63) אלא שהסופר הוא שעושה זאת בצירתו. בשום אופן אי אפשר להבין איך הספרות הרוסית של שנות ה-60-70 תיארה "משיכה ארוטית [...] ביצירתם של טורגנייב, לסקוב, דוסטויבסקי" (עמ' 348) ומדוע לא שמו לב לכך הסופרים עצמם? רק בקושי אפשר להאמין שברוסית אפשר היה להשתמש בצירוף המלים "מנהיג השלטון הסובייטי" (עמ' 326). חזרה על המילה "ביאליק" בעמ' 135. לא יתכן שבספר יהיו משפטים משובשים מבחינה סגנונית, כמו [שורה של דוגמאות].

למרבה הצער כל הזוטות הללו לא רק מנמיכות את הפאקט המדעי של הספר, אלא – מה שגרוע יותר – מבלבלות את הקורא. כך בעמ' 217 השיר המצוטט של סולוגוב (ליתר דיוק, קטע ממנו) נקרא בתחילה בשמו הנכון "...", (1897), אך בהערה הוא מופיע בשם אחר. הבלבול מתבהר כי שירו האחר של סולוגוב מופיע באותו עמוד, אבל תחושת חוסר הרצינות בהכנת הספר נשאר. כך גם נשארת סתירה לא פתורה בין הפואמה של ביאליק, "מתי מדבר" ובין "מתי מדבר האחרונים"???